7

सन्धिः

अस्माभिः पठितं यत् वर्णानां संयोजनेन शब्दरचना भवति। क्वचित् क्वचिद् वर्णसंयोजनेन वर्णरूपेषु परिवर्तनमपि जायते।

यथा —

सूर्य + आतपे	=	सूर्यातपे	स्वर-सन्धिः
प्रत्यवदत्	=	प्रति + अवदत्	
तत् + अनन्तरम्	=	तदनन्तरम्	व्यञ्जन-सन्धिः
तस्मिन्नेव	=	तस्मिन् + एव	
तस्याः + च	=	तस्याश्च	विसर्ग-सन्धिः
नृपोऽवदत्	=	नृपः + अवदत्	

एतत् वर्णपरिवर्तनमेव सन्धिः, वरिवर्तितवर्णानां मूलरूपेषु पुनः आनयनं च सन्धिविच्छेदः। अधुना विस्तरेण जानीम : —

1. उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत —

(क) अ, आ + अ, आ = आ

i. सूर्य + आतपे = सूर्यातपे (अ+आ=आ)

ii. लोभ + आविष्टा = ... (........................)

iii. आगतास्ति = ... + ... (........................)

iv. एव + अस्य = ... (........................)

v. पूर्वार्द्धः .... = ... (........................)

(ख) इ, ई + इ, ई = ई

i. अति + इव = अतीव (इ+इ=ई)

ii. नदी + इयम् = ... (........................)

iii. कपि + ईदृशः = ... (........................)

© NCERT not to be republished

iv. लघ्वीति = ... + ... (....................)

v. कपीन्द्रः = ... + ... (....................)

(ग) उ, ऊ + उ, ऊ = ऊ

i. गुरु + उचितम् = गुरूचितम् (उ+उ=ऊ)

ii. भानु + उदयः = ... (....................)

iii. लघूर्मिः .... + ... (....................)

iv. भू + ऊर्ध्वम् = ... (....................)

v. साधूपदेशः = ... + ... (....................)

(घ) ऋ, ॠ + ऋ, ॠ = ॠ

i. पितृ + ऋणम् = पितॄणम् (ऋ+ऋ=ॠ)

ii. मातृ + ऋद्धिः = ... (....................)

iii. भ्रातॄणम् .... + ... (....................)

'अकः सवर्णे दीर्घः', इति सूत्रेण समान-स्वरवर्णयोः दीर्घादेशः भवति। एषः 'दीर्घसन्धिः' इति कथ्यते।

2. उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत —

(क) अ, आ + इ, ई = ए

i. अनेन + इति = अनेनेति (अ+इ=ए)

ii. यथा + इच्छया= .... (....................)

iii. मातेव = ... + ... (....................)

iv. लतेयम् = ... + ... (....................)

(ख) अ, आ + उ, ऊ = ओ

i. वृक्षस्य + उपरि= वृक्षस्योपरि (अ+उ=ओ)

ii. सूर्योदयात् = ... + ... (....................)

iii. घृत+ उत्पत्तिः = ... (....................)

iv. मानवोचितम् = ... + ... (....................)

v. गृह + उद्यानम् = ... (....................)

© NCERT not to be republished

(ग) अ, आ + ऋ, ॠ = अर्

i. महा + ऋषि: = महर्षि: (आ+ऋ=अर्)

ii. देवर्षि: = ... + ... (........................)

iii. वसन्त + ऋतु:= .... (........................)

iv. वर्षर्तु: = ... + ... (........................)

‘आद् गुण:’ इति सूत्रेण अ-आ-वर्णयो:, इ,ई उ,ऊ/ऋ, ॠ वर्णाभ्यां सह मेलनेन क्रमश:-ऐ, ओ, अर् इति भवन्ति। एष: गुणसन्धि: इति कथ्यते।

3. यथापेक्षितं सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत —

(क) अ, आ + ए, ऐ = ऐ

i. गत्वा + एव = गत्वैव (आ+ए=ऐ)

ii. एव + एनम् = ... (........................)

iii. क्षणेनैव = ... + ... (........................)

iv. न + एतादृश: = ... (........................)

v. महैरावत: = ... + ... (........................)

(ख) अ, आ + ओ, औ = औ

i. जल + ओघ: = जलौघ: (अ+ओ=औ)

ii. तव + औदार्यम्= .... (........................)

iii. वनौषधि: = ... + ... (........................)

iv. महा + औत्सुक्येन= .... (........................)

v. जनौघ: = ... + ... (........................)

‘वृद्धिरेचि’ इति सूत्रानुसारेण अ,आ वर्णयो: क्रमश: ए, ऐ/ओ, औ वर्णाभ्याम् सह मेलने जाते क्रमश: ‘ऐ’, ‘औ’ इति भवति। एष: ‘वृद्धिसन्धि:’ इति कथ्यते।

© NCERT not to be republished

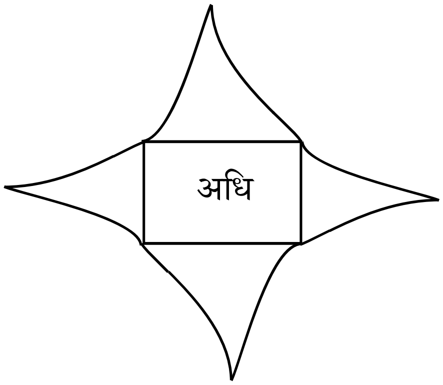

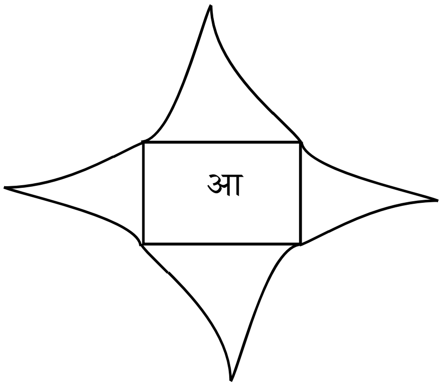

अधिकारः (अधि + ...)

अधिगमः (अधि + ...)

अधिकरणम् (............+ करणम्)

अधिरोहति (............ + रोहति)

आचारः (आ + ...)

आधारः (आ + ...)

आहारः (आ + ...)

आगमनम् (आ + ...)

4. उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत—

(क) इ, ई + असमान-स्वरः= इ, ई स्थाने य् + स्वरः

i. प्रति + अवदत्= प्रत्यवदत् (इ+अ=य)

ii. यदि + अहम् = ... (............)

iii. तानि + एव = ... (............)

iv. पर्यावरणम् = ... + ... (............)

v. इत्यवदत् = ... + ... (............)

(ख) उ, ऊ + असमानः स्वरः= उ, ऊ स्थाने व् + स्वरः

i. खलु + अयम् = खल्वयम् (उ+अ=व)

ii. मधु + अरिः = ... (............)

iii. गुणेष्वेव = ... (............)

iv. विरमन्तु + एते = ... + ... (............)

v. स्वागतम् = ... + ... (............)

(ग) ऋ, ॠ + असमान-स्वरः= ऋ स्थाने र् + स्वरः

i. पितृ+ आदेशः= पित्रादेशः (ऋ+आ=रा)

© NCERT not to be republished

ii. मात्राज्ञा = ... + ... (........................)

iii. भ्रातृ + इच्छा = ... (........................)

iv. कर्तृ + उपदेश: = ... (........................)

v. पित्रनुमति: = ... + ... (........................)

'इको यणचि' सूत्रानुसारम् इ, ई/उ, ऊ/ ऋ, ॠ स्वराणाम् असमानस्वरेण सह मेलनेन इ, ई/उ,ऊ/ऋ, ॠ वर्णानां स्थाने क्रमश: य्, व्, र् इति भवन्ति, परवर्ती स्वर: च एतै: सह मात्रारूपेण प्रयुज्यते।

5. उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत —

(क)

म् + व्यञ्जनवर्ण: = म् स्थाने अनुस्वार:
म् + स्वर: = म् वर्णे स्वरस्य संयोग:

i. त्वम् + यासि = त्वं यासि (संधि:)

ii. अहम् + इच्छामि = ... (........................)

iii. किम्+ कथयति = ... (........................)

iv. अयम् + राजा = ... (........................)

v. माम् + मुञ्च = ... (........................)

vi. कथमागत: = ... + ... (........................)

vii. अयम् +राजा = ... (........................)

viii. हर्तुम् +इच्छति = ... (........................)

ix. सन्ध्याम् + यावत् = ... (........................)

'मोऽनुस्वार:' इति सूत्रानुसारं 'म्' इति वर्णस्य पश्चात् यदि कोऽपि व्यञ्जनवर्ण: भवति तर्हि 'म्' वर्णस्य स्थाने अनुस्वार: भवति।

© NCERT not to be republished

अभ्यास:

1. प्रदत्त-पदेषु सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत —

i. हिताहितम् = ... + ...

ii. पश्चिमोत्तरम् = ... + ...

iii. वृथा + अटनम् = ...

iv. इति + उभौ = ...

v. नमाम्येनम् = ... + ...

vi. वृकोदरेण = ... + ...

vii. राजमार्गेण + एव= ....

viii. इहागत: = ... + ...

ix. पूर्व + इतरम् = ...

x. वदतीति = ... + ...

xi. तव + औषधम् = ...

xii. राजर्षि: = ... + ...

xiii. अत्रान्तरम् = ... + ...

xiv. अहम् + गच्छामि = ...

xv. खलु + एष: = ...

xvi. साधूक्तम् = ... + ...

xvii. मातृ + ऋणम् = ...

© NCERT not to be republished